

TOLSTANT NUO WILLOWEITO. PRIE KO ARTĖJANT? KETURI KLAUSIMAI DĖL JULIAUS ŽUKO DISERTACIJOS

Vasilijus Safronovas

Klaipėdos universitetas; Lietuvos istorijos institutas

2010 m. lapkričio 19 d. Klaipėdos universiteto *Aula Magna* konferencijų salėje istorijos mokslo krypties gynimo taryba, kurią sudarė dr. Česlovas Laurinavičius, doc. dr. Algirdas Jakubčionis, doc. dr. Pranas Janauskas, doc. dr. Vytautas Juščius ir dr. Algimantas Kasparavičius, išklausiusi oponentų – prof. dr. Zenono Butkaus ir doc. dr. Silvos Pocytės – nuomonių ir pasidalijusi išpūdziais apie ginamąjį kūrinį, nutarė už disertaciją „Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pirmojoje pusėje (1871–1939 m.)“ suteikti Juliiui Žukui humanitarinių mokslų daktaro laipsnį. Disertacija buvo priskirta socialinės ir ekonominės istorijos šakai – jau antroji tokia, parengta Lietuvos istorijos instituto ir Klaipėdos universiteto istorijos krypties jungtinėje doktorantūroje¹.

1. *Nuo ko viskas prasidėjo?* Turbūt nedaug suklysiu teigdamas, kad disertacijos autorius J. Žukas dėl savo mokslinių tyrimų, susijusių su Klaipėdos miesto ir krašto istorija, jau kadaise galėjo tapti istorijos mokslų daktaru. Dar 1980 m. Vilniaus universitete baigęs istorijos studijas, jis atvyko dirbti į Klaipėdą. Čia dešimtmetį dėstė Valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakultetuose, nuo 1991 m. – Klaipėdos universitete. 1993 m. perėjo dirbti į Mažosios Lietuvos istorijos muziejų, keturiolika metų dirbo jo direktoriaus pavaduotoju, užsiimdamas ne tik muziejine veikla, bet ir Klaipėdos miesto ir krašto istorijos tyrimais, dalyvaudamas mokslinėse konferencijose. Per keliolika metų J. Žukas gerai pažino istoriografiją, senuosius krašto bei miesto istorijos šaltinius ir istoriko „amata“ apskritai, paskelbė ne vieną mokslinę publikaciją². Polinkis į Klaipėdos krašto ūkio istoriją kaip tyrimų interesų lauką išryškėjo dar darbo muziejuje metais, ir 2005 m., pradėjus studijas jungtinėje Lietuvos istorijos instituto ir Klaipėdos universiteto istorijos krypties doktorantūroje, tapo atramos tašku rengiant disertaciją.

2. *Kas naujo padaryta?* Įstojus į doktorantūros studijas, doktorantūros komisija patvirtino J. Žuko disertacijos preliminarą temą „Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. pab. – XX a. pirmoje pusėje“. Drįščiau teigti, kad tiek tokiam temos formulavimui, tiek ir pačios disertacijos turiniui didelę

¹ Apie pirmąją žr.: VAREIKIS, V. Dar viena istorikų disertacija, apginta Klaipėdos universitete. In *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXI). Sud. S. POCYTĖ. Klaipėda, 2010, p. 243–244.

² Išvardysiu tik reikšmingiausias publikacijas: ŽUKAS, J. Apie vieną klaipėdiečių skundą Ženevon. *Vakarų baltų istorija ir kultūra*, t. II. Sud. J. GENYS, J. ŽUKAS. Klaipėda, 1995, p. 40–52; ŽUKAS, J.; KAŠIUBA, V. *Klaipėdos celiuliozės fabriko istorijos apybraiža 1898–1998*. Klaipėda, 1998; ŽUKAS, J. Soziale und wirtschaftliche Entwicklung Klaipėdas / Memels von 1900 bis 1945. In *Im Wandel der Zeiten: Die Stadt Memel im 20. Jahrhundert* (Nordost-Archiv, Bd. X/2001). Hrsg. von J. TAUBER. Lüneburg, 2002, S. 75–116; ŽUKAS, J. Endrius Borcherto „Pro Memoria“ apie Lietuvos politikos Klaipėdos krašte nesėkmių priežastis ir būdus padėčiai ištaisyti. In *Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reikšmė Didžiajai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904)* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. X). Sud. S. POCYTĖ, R. SLIUŽINSKAS. Klaipėda, 2004, p. 94–132; ŽUKAS, J. Jūrinių laivų statyba viduramžių Klaipėdoje (1252–1525 m.): prielaidos ir faktai. In *Klaipėdos visuomenės ir miesto struktūros* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XI). Sud. V. VAIVADA, D. ELERTAS. Klaipėda, 2005, p. 70–83; ŽUKAS, J. Stambiosios pramonės atsiradimas Klaipėdos krašte (XIX amžiaus pabaiga – XX amžiaus pradžia). *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 19, p. 41–51; ŽUKAS, J. Automobilių transporto raida Klaipėdos krašte XX amžiaus pirmoje pusėje (1900–1939). *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 24, p. 63–79.

įtaką bus padariusi Klaipėdoje gimusio istoriko Gerhardo Willoweito (1931–1994) Kėlno universitete 1968 m. apginta daktaro disertacija „Klaipėdos krašto ekonomikos istorija“ ir jos pagrindu po metų Marburge išleista dvitomė 900 puslapių apimties knyga³. Kaip ir G. Willoweitas, J. Žukas savo studiją apie *ekonomikos istoriją* chronologiškai suskirstė į tris dalis (1871–1918, 1918–1923, 1923–1939 m.), skirstymo, o ir pirminės bei galutinės chronologinės ribos nustatymo principu pasirinkęs *politikos istorijos* faktus. Panaši ir abiejų studijų turinio struktūra: politiniai ir ekonominiai įvykiai čia nagrinėjami atskiruose poskyriuose, vietomis parodant tarp jų sąryšius, o ekonomikos raida kuriama poskyriuose kaip sąsajų tarp bendresnių ekonomikos tendencijų ir paskirų ekonomikos šakų raida. Pagaliau abi studijas vienija tai, kad Klaipėdos krašto teritorija, kuri kaip tokia egzistavo tik 1919–1939 m., čia išvelgiama ir ankstesniu laikotarpiu. Tiesa, skirtingai nei G. Willoweitas, pradėjęs apie Klaipėdos kraštą rašyti nuo XIII a., J. Žukas apsiribojo 1871 m. riba. Toks pasirinkimas, kaip disertacijos gynimo metu buvo pabrėžta ir dr. A. Kasparavičiaus, kelia tam tikrų keblumų vien todėl, kad nagrinėjama dviejų skirtingų laikotarpių – iki Nemuno upei tampant „siena“ ir po to – problematika.

Visos šios pastabos apie sąsajas tarp J. Žuko ir G. Willoweito studijų anaipol neturėtų versti manyti, kad J. Žuko veikale nieko naujo nepadaryta. Pats disertacijos autorius savo indėlių, sprendžiant iš tekste pateiktos istoriografijos apžvalgos, suvokė kaip G. Willoweito (ir kitų autorių) išartų dirvonų gilinimą. Jis pagrįstai konstatavo, kad G. Willoweitas „detaliau nesigilino į atskirų ekonomikos šakų raidą ir visus išorinius krašto ekonomikai XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje įtakos turėjusius veiksnius. Jis neturėjo galimybių naudotis Lietuvos archyvų ir bibliotekų fondais ir, pažymėtina, gana menkai naudojosi publikuotais Klaipėdos miesto ir krašto šaltiniais, todėl kai kurie aspektai buvo aptarti ne itin išsamiai – ypač tai pasakytina apie XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios laikotarpį, kurio analizei visiškai nepanaudotos Klaipėdos pirklių korporacijos ataskaitos. Atskleidžianti tik vokiečių istoriografijos poziciją ir disponuojanti siaura pirminių šaltinių baze, G. Willoweit'o monografija šiandien negali pretenduoti į išsamos studijos statusą“, – rašoma J. Žuko darbo įvade. Iš esmės pritariant tokiai G. Willoweito studijos traktuotei, reikia pasakyti, kad solidžios apimties J. Žuko kūrinys, kuriame esama daugiau kaip 1300 nuorodų ir išsamių statistikos priedų, yra smulkiai (tiek, kiek leidžia žinomi ir prieinami šaltiniai) apibūdintos įvairios Klaipėdos krašto ekonomikos sferos: transportas, laivyba ir laivininkystė, prekyba ir pramonė, uosto raida. Čia buvo atliktas milžiniškas darbas renkant, analizuojant šaltinius, dėlįojant gautą informaciją, daugeliu atvejų įvestą mokslinių tyrimų apyvarton pirmą kartą. Drąsiai teigtina, kad J. Žuko tyrimas, lyginant jį su G. Willoweito ar kitų autorių studijomis, gerokai išplėtė 1871–1939 m. Klaipėdos krašte vykusią reiškinų pažinimą.

Sykiu reikia pridurti, kad G. Willoweito ir kitų autorių poveikis darė įtaką J. Žukui dar ir ta prasme, kad disertacijos autoriui reikėjo apsispręsti, kokie klausimai dar nėra išnagrinėti ir reikalauja visiškai naujo tyrimo. Įvade autorius suformulavo keturis tokius klausimus, kuriuos galima priskirti ne tik ekonomikos, bet ir (geo)politikos, iš dalies ir socialinės istorijos interesų laukui: 1) Kodėl patogioje geografinėje vietoje įsikūrusi Klaipėda nesugebėjo tapti svarbiu prekybos bei pramonės centru ir kokios buvo pagrindinės specifinės raidos priežastys? 2) Kodėl Klaipėdos krašto pramonės ir visos ekonomikos raida įgavo vienpusišką pobūdį? (čia autorius turi omeny, kad „krašto prekybos ir pramonės egzistencija tapo išimtinai priklausoma nuo Nemuno iš Rusijos imperijai priklausančių miškų masųvų atplukdomos medienos“), 3) Kokį vaidmenį krašto ekonomikai suvai-

³ WILLOWEIT, G. *Die Wirtschaftsgeschichte des Memelgebiets*. 2 Bände. Marburg an der Lahn, 1969.

dino vietos lietuviai? 4) Kaip buvo formuojama ir kiek efektyvi buvo Lietuvos Respublikos politika Klaipėdos krašte tarpukariu, kokios buvo jos ekonominės ekspansijos krašte kryptys ir formos?

Galima sutikti su J. Žuku, kad išskirtieji klausimai ligšiolinėje historiografijoje detaliau nagrinėjami nebuvo. Disertacijos išvadose į juos autorius pateikė atsakymus, tačiau kiek stebina tai, kad keturių iškeltųjų klausimų analizė tapo ne visos disertacijos „stuburu“, bet tik pavienių jos poskyrių tyriniais. Užuot būtent šių klausimų svarstymą pavertęs jungiamąja įvado–dėstymo–išvadų grandimi, autorius nuėjo G. Willoweito pramintu dėstymo struktūros taku, beje, disertacijos tikslą suformuluodamas taip, kad dėstomoji dalis labiau eksplikuotų būtent pastarąjį, o ne įvardytus keturis klausimus: „iširti esminius Klaipėdos krašto ekonominės raidos 1871–1939 m. bruožus, pagrindinį dėmesį skiriant uosto, pramonės ir transporto analizei“. Kitaip tariant, kas turėjo būti tiriama pagal pirminį sumanymą – keturi minėtieji klausimai ar uosto, pramonės ir transporto „raidos bruožai“, nėra taip paprasta suvokti.

3. *Ar ekonominė raida laikytina savarankišku istoriniu reiškiniu?* Turbūt nėra ir negali būti vieno recepto, kaip parašyti adekvačią istoriko disertaciją, todėl gerbtinas yra bet kuris bandymas tai padaryti kūrybiškai, laikantis požiūrio, kad disertacija visų pirma yra skirta originaliai tezei (arba tezėms) iškelti ir jai (joms) argumentuoti. Visgi norėtuši manyti, kad J. Žuko paieškoms, kaip tai padaryti, būta alternatyvos, kurios pasirinkimas gal būtų leidęs pasiekti kitokią disertacijos kokybę. Čia turiu omeny tai, kad paprastai pradėdami rašyti istorines disertacijas tyrinėtojai labai atidžiai apgalvoja tyrimo kelią, pradėdami nuo pirmojo pamatinio dalyko – adekvataus tiriamojo klausimo pasirinkimo. Pasirinkus aktualų tyrimo klausimą (problema, reiškinį) ir radus bei pritaikius būtinus ir tinkamus metodus tam klausimui atsakyti (problemai spręsti, reiškiniui atskleisti), galima tikėtis, kad bus pateikti ir originalūs atsakymai, suformuluotas originalus sprendimas, reiškinys originaliai apibūdintas. Juk būtent tai galų gale leidžia mokslui vystytis, nes jis vystosi ne ten, kur modeliai yra kartojami, o ten, kur jie kūrybiškai plėtojami, kur esama erdvės polemikai, kritikai, kur vienu tyrimų rezultatai paskatina vykdyti kitus tyrimus, kur metodai, paieškos atsakymų į klausimus, kaip geriausiai tirti, yra perimami vieni iš kitų, taikomi ir taip išbandomi įvairiuose kontekstuose.

J. Žuko disertacija šiuo požiūriu yra komplikuoja. Formaliai žiūrint, problema joje buvo suformuluota ne kaip klausimas, į kurį bus ieškoma atsakymo. Tyrimo problema autorius pavadino tai, kad stokojama atskirų Klaipėdos krašto ekonomikos sričių tyrimų ir kompleksiškos analizės. Taip suformulavus problemą, galima suprasti, kodėl disertacijoje visai nebuvo skirta dėmesio tyrimo metodams. Matyt, jų aptarimas buvo traktuotas kaip laiko švaistymas: juk kai problema artikuliuojama taip, kad trūksta tyrimų, belieka tuos tyrimus atlikti... Iš tiesų autorius parodė, kad ir nesuformulavus problemos bei neaptarus tyrimo metodologijos yra įmanoma parašyti daktaro disertaciją. Tačiau kartu didžiaja šio kūrinio mįsle liko klausimas, kokia centrinė, visą darbą jungianti, problema čia buvo išnarpliota, koks reiškinys apibūdintas.

Visa tai sukėlė tam tikrų klausimų ir disertacijos gynimo metu, mat laikantis minėtos logikos, atrodo, buvo suprasta, kad disertacijoje ekonominė raida *per se* yra laikoma savarankišku istoriniu reiškiniu, vertu probleminio tyrimo. Juolab kad pats autorius įvade suformulavo keturis minėtus klausimus, leisdamas suprasti, kad tai ir būsiančios kryptys, į kurias koncentruosis probleminis tyrimas, bei pateikė disertacijoje pačios raidos išklotinę, konstatuodamas, kad politiniai pokyčiai šios raidos kaitai turėjo daugiausia įtakos. Taigi ekonominė raida čia buvo bandoma suvokti kaip atskiras istorinis reiškinys. Vis dėlto tokiu atveju, nepaisant to, kad J. Žukas apsidraudė, tikslo formuluotojė sukongretinę savo tyrimo objektą (uostas, pramonė, transportas), tiems, kurie ekonominę veiklą buvo įpratę skirstyti į tris sferas – pramonę, paslaugas ir žemės ūkį, kilo natūralus klausimas, kodėl žemės ūkis disertacijoje buvo visiškai apeitas. Tokių klausimų, kylančių dėl mi-

nėto nesusipratimo, gynimo metu galėjo kilti ir daugiau. Panašu, kad ekonomika vis dar yra suvokiama kaip prekių ir paslaugų gamybos, paskirstymo ir vartojimo sistema. Jeigu taip, bet kuris skaitytojas, priimantis pasiūlymą ekonominę raidą pačia savaime laikyti istoriniu reiškiniu, galėtų paklausti, kodėl disertacijoje minėtąją sistemą sudarantys veiksniai pateikti ne kaip sistema, juolab ne kaip sistemos raida.

4. Ar „Rankės dvasia“ tebėra aktuali? Ekonomikos istorija Vakarų istoriografijoje toli gražu neišgyvena pačių geriausių laikų. XIX–XX a. sandūroje pradėjusi kovoti dėl atskiros subdisciplinos statuso ir tarpukariu bei po Antrojo pasaulinio karo institucionalizuota daugelyje Europos ir Šiaurės Amerikos mokslo institucijų, vėliau ekonomikos istorija buvo arba „praryta“ viską apžioti užsimojusių socialinės istorijos projektų („Analų“ istoriografijos, vadinamosios socialinės istorijos (*Gesellschaftsgeschichte*) Vokietijoje), arba užleido vietą naujoms tiriamų interesų sferoms, daugiausia susijusioms su vadinamoju *kultūriniu posūkiu* istoriografijoje. Atsižvelgiant į šį kontekstą, nūdieną ginamos disertacijos ekonomikos istorijos tematika galėtų būti traktuojamos kaip sąmoningi bandymai paskatinti susidomėjimą šia istorijos ir ekonomikos laimėjimus integruojančia žinijos sfera. Visgi J. Žuko disertacijos atveju į tai, atrodo, pretenzijų nebūta. Pirma, todėl, kad ši disertacija, nors ir buvo ginama socialinės bei ekonominės istorijos šakoje, kaip minėta, labiau laikytina darbu, svyruojančiu tarp istorijos, (geo)politikos ir ekonomikos (kas nėra trūkumas pats savaime, bet vargu ar demonstruoja norą naujai pažvelgti į ekonomikos istoriją).

Antrąją priežastį atsiliepime apie aptariamąją disertaciją ištarė jos mokslinis vadovas doc. dr. Vygantas Vareikis, nurodęs, kad J. Žuko disertacija „dvelkia Rankės dvasia“. Anot V. Vareikio, Leopoldo von Rankės „nubrėžtas principas išlieka aktualus postmodernistinių teorijų ar metodologijų, besiskverbiančių į istorijos tyrimus, fone. Objektivumo ir istorinės tiesos kriterijus atitinkančias išvadas galima daryti tik remiantis fundamentu – šaltinių tyrimais“. Nesivieliant į diskusiją dėl to, ar L. von Rankės metodologiniai principai čia buvo tinkamai suvokti ir išaiškinti, išties konstatuotina, kad maksimumas, kurį buvo galima išgauti, vadovaujantis tokiomis nuostatomis, J. Žuko disertacijoje yra pasiektas.

Tačiau šiek tiek nutolstant nuo XIX a. pirmosios pusės, kai L. von Ranke dar buvo istoriografijos vedlys, ir perkeliant šį samprotavimą į nūdieną, kai reikalavimai istoriniam tyrimui gerokai pasikeitė (nebeužtenka, taip sakant, vaizduoti viską „kaip buvo iš tikrųjų“), dera klausti, ar XXI amžiuje, kai Europoje ekonomikos istorikai analizuoja sąryšius tarp globalinių makroekonominių ir mikroekonominių procesų; taiko šiuolaikinius ekonominės ir socialinės istorijos metodus; tirdami serijinius ir kitus istorijos šaltinius, tikrina ir koreguoja ekonomistų bei ekonomikos istorikų sukurtas teorijas ir netgi ieško sprendimų, galinčių padėti spręsti šiandien aktualias ekonomikos problemas, – ar visame šiame kontekste „Rankės dvasia“ vis dar yra kokybės matas?

Kai G. Willoweitas 1968 m. gynė savo daktaro disertaciją, jo tyrimas, nepaisant pirmąkart tokiu mastu surinktų bei apibendrintų duomenų gausos ir daugelio analitinių išvalgų, vargu ar atitiko socialinės ir ekonominės istorijos vystymosi Europos istoriografijoje priešakines tendencijas, kurios tuo metu pasireiškė pirmiausia „Analų“ istoriografijoje, o netrukus ir Vokietijoje, vadinamosios socialinės istorijos, kurią pagrindė Hansas Ulrichas Wehleris ir Jürgenas Kocka, kryptyje. Praėjus 42 metams, Klaipėdos universitete Julius Žukas apgynė daktaro disertaciją panašia tema, gerokai nutoldamas nuo G. Willoweito tyrimo, papildydamas pastarąjį nauja medžiaga ir naujomis išvalgomis, tačiau kartu likdamas ištikimas G. Willoweito taikytam raidos aprašymo principui. Ar pasikeis padėtis dar po 40 metų ir ar jau turėsime tuomet ne „Klaipėdos krašto ekonomikos raidą“, bet Klaipėdos kraštą, įtrauktą į makro- ir mikrolygmenų ekonomikos procesų sąveikos istoriją? Tikėtina, kad tai klausimas, aktualus ir platesniame istoriografijos kontekste.